

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ЖИТТЄВОЇ УСПІШНОСТІ

Юнона Миколаївна Ільїна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії нових інформаційних технологій навчання інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Анотація

Представлено шість психологічних моделей життєвого успіху і зроблено припущення щодо моделі майбутнього. Виділені психологічні критерії особистісної успішності для різних історичних моделей. Стаття є продовженням циклу публікацій авторки по темі психології життєвого успіху.

Annotation

We've presented six models of psychological success in life and made assumptions about future models. Selected psychological criteria of personal success for various historical models. Articles are continuing cycle of publications on the topic of psychology author success in life.

Постановка проблеми. За час зафіксованої людством історії існували декілька різних ідеологічних платформ життєвої успішності, модель зразкових життєвих досягнень, які мають вплив на створення еталонів успішності і в даний час [13, 17, 28, 30, 35]. Платформи були пов'язані з людиною, чи групою людей, чия ідея, проект, мрія стали успішними, встигли реалізуватися, захопили більшість з оточення, критичну масу. Тобто масштаб їхньої ідеї, «проекту» був глобальним. Дані особи, здебільшого, були на рівні успіху «метауспіх»: Я-рівень, контекст-рівень, мета-рівень. І масштаб впливу їх особистості мав історичний резонанс [21], вони намагалися встигнути (успеть – рос.) за своє життя досягти певних результатів, усвідомити, що

досягли бажаного, та отримати «психологічний приз» свого часу, своєї історичної моделі. Психологічна модель життєвої успішності більшості залежить від історичної культурної моделі, набору ідеологем, які домінують у суспільстві в певний період: це стандарти успіху, критерії оцінки, як формалізовані, так і ні, тому ті, хто «змінюють» історію, також змінюють ідеологічну платформу, чи протестуючи проти неї, чи використовуючи її, отже також не живуть у безмодельному просторі [22].

Тема життєвого успіху, категоризація його, концепції і моделі цікавили і продовжують цікавити різні наукові напрямки, від філософії, соціології, політології до економіки, теорії управління [2, 5, 27, 42]. Формування психологічної моделі індивіда, спільноти, країни проходить за певним алгоритмом, схемою, потребує часу на зміну, сьогодні ми знаходимось у міжмодельному просторі, отже виділення історичних психологічних моделей життєвої успішності є актуальним та надасть розуміння еталонних моделей. Це важливо і тому, що коли людина користується минулою історичною моделлю, то не може досягти успіху в даний час, і, як наслідок, погіршується також суб'єктивне самовідчуття [21].

Стан проблеми. Для виділення еталонної психологічної моделі певного історичного періоду, ідеологеми успішності, ми використовували історичний та біографічний аналіз (близько 750 біографій та описів від давніх часів до сьогодення, також наша розвідка спирається на результати нашого онлайн-опитування 2009-2011 років) [19].

Істориками виділено п'ять великих періодів світової історії:

1. Первісне суспільство (на Близькому Сході - до 3000 року до н. е.);
2. Стародавній світ (4 тис. до н.е. - V ст. н.е.);
3. Середні віки (V - XIV вв.) і Відродження або Ренесансу (XIV - XVI вв.); (476-1640 – є різні версії закінчення періоду);
4. Новий час (до XVI - XIX вв.);
5. Новітній час (до XIX - наст. час).

Основами періодизації часто обираються такі платформи, які ґрунтуються на почасті економічному, а потім психічному розвитку спільноти. Періодизація є ефективним методом аналізу та впорядкування наукового матеріалу в психології [41]. З її допомогою ми можемо обґрунтовано відтворити співвідношення розвитку людства як людини в цілому, так і певних, цікавих дослідникові, аспектів. Періодизація має великий евристичний потенціал, посилює теорію структурою, бо має шкалу вимірювання – час. Але, зрозуміло, вона спрощує історичну реальність, бо приводить її до «середньої температури на планеті у 1523 році». Це викривлення, розбіжності у трактуваннях оцінок різних періодів можливо зменшити, якщо слідувати правилам методологічної наукової процедури. Ми використовували метод періодизації Л. Грініна [31]: Правило однакових критеріїв (наші критерії: успішна людина часу, психологічні координати, еталонні досягнення періоду), історичний поділ пов'язано як із загальною концепцією дослідників, так і з метою, призначенням періодизації (історична періодизація, соціально-бажані типи поведінки та засобу мислення людини кожного періоду змінювалися також), та диференціація між смисловою, змістовною, концептуальною та суто хронологічною сторонами (в нашому випадку – життєва успішність). Враховано зміни, пов'язані зі змінами у виробництві благ (за Л.Грініним це: мисливський/збирання; аграрно-ремісничий; промисловий; науково-інформаційний) [31], за Бардом та Зодерквістом – це землевласницький, комерційний та нетеократичні періоди. Зміни образу життя завжди мають психологічні аспекти [3].

Крім хронологічного поділу для висвітлення еталонних розумових моделей життєвого успіху потрібно виділити керівну, провідну картину світу кожного періоду, світоглядних структур, що лежать у фундаменті культури історичної епохи, бо вони приводять до певного образу життя, що приймається суспільством. Ми використовуємо терміни образ світу, модель, бачення світу, світогляди, що характеризують цілісність наукових онтологій чи поняття наукової картини світу на даному етапі. Системи уявлень про

природу, сукупність знань гуманітарних і громадських наук складаються в результаті синтезу в бачення еталонних моделей успіху, і, відповідно, в критерії життєвої успішності на відповідному етапі історії. Вони змінюються при переході від одного до іншого. У нашому дослідженні ми послуговуємося, не в останню чергу, біографічним, архівним методом, а дані описи життєдіяльності створювали історики, дослідники, біографи, що перебували під впливом певної моделі світосприйняття власного історичного періоду, тому врахування картини світу є важливим.

Комплекс світобачень формується з плеяди світоглядів: наукова, міфологічна, релігійна, філософська. Вони мають різний зміст та схожі принципи. Але релігійна картина світу більш консервативна. В основі її лежить віра в істинність тих або інших суджень. Наукова ж змінюється в результаті виявлення нових фактів. В основі отримання наукової картини світу лежить експеримент, який дозволяє підтвердити достовірність тих або інших суджень, тому вона і є базою для нашого дослідження [5, 16, 30]. Сучасники також мають цікавий підхід О. Барда та Я. Зодерквіста. [3]. Вони висунули точку зору про три світоглядні парадигми: землевласницьку (аристократія, засіб впливу – письменність, класи суспільства: аристократи – вищий, нижчий – раби), торгівельну (капіталізм, засіб впливу – книга, класи суспільства: феодалі вищий, нижчий - пролетаріат) та нетеократичну (інформаційні технології, глобалізація, інформатизація, швидкість розповсюдження. Засіб впливу – інтернет, світова мережа, класи суспільства: власники свідоцтв про авторські права, патенти, ліцензії, нижчий – споживачі, консьюмеріат) [3]. Безумовно, можливо продовжити перелік світоглядів і далі, але ми зупинимось на цих (історична періодизація, наукова, релігійна та нетократична парадигми «картин світу»), які максимально допомагають виконати нашу задачу: виділити еталонні історичні розумові моделі людства в різні періоди.

Перед викладенням нашої аналітики історичних еталонних розумових моделей успішності підкреслимо психологічний конфлікт зміни парадигм:

зміна парадигми неможлива без послаблення впливу на суспільство попередніх ідеологічних та релігійних еталонів та табу, без певного вивільнення суспільних думок від цінності домінуючої еталонної моделі. [2, 11, 16]. Наприклад, у давні часи вважалося що земля пласка, і це було основою для світобачень того часу. [17, 26, 28, 33, 36]. Часи змінилися, домінуючим уявленням про землю стало те, що земля є сферою, але людина не може розділяти ці дві протилежні точки зору одночасно. Тому перехід відбувається при накопиченні вагомої аргументації моментально та на 100%, повністю. Але людині властиво користуватися стратегіями, які були успішними в минулому, з ними важко розлучатися. Якщо якась група заробляла на уявленні про пласку землю, то шанс на самостійну відмову від світобачення дуже маленький, якщо не сказати неймовірний, до того ж, ризик почати з нуля та втратити всі минулі досягнення не робить людей більш конструктивними. Ледве люди усвідомлюють що їх стала розумова модель, на якій побудовано їхнє життя, почала руйнуватися, вони реагують однозначно відмовою: за Коблер- Росс (п'ять етапів сприйняття змін: відмова вірити у зміни чи шок, агресія чи лють, намагання вторгувати збереження максимальних минулих преференцій, депресія, сприйняття [21]), до 5-ї стадії доходять не всі. У середовищі фізиків побутує жарт: змінити думку послідовників, адептів однієї теорії дуже легко! Треба лише дочекатися смерті останнього. Але тепер зміни є сталими, саме в цьому справжня новація сьогодення. Розкіш стабільності більше неможлива, єдина стабільна річ – зміни. Ті, хто приймав зміни першими, ставали успішними у наступній парадигмі, але, за даними наших досліджень, таких людей ніколи не було багато. Психологію змін, трансформацій розумових моделей людини ми розглянемо у наших наступних публікаціях. [20].

Результати аналітичної роботи: історичний огляд моделей життєвої успішності

1. ОСОБИСТІ ПЕРЕВАГИ. Первісне суспільство (5000- 3000 року до н. е.).

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

Найбільша фізична сила у поєднанні з найвищими соціальними комунікативними компетенціями, найбільшою користю для сородичів. Це був спочатку той, хто вчив інших, як жити, – власним прикладом, потім став старійшиною, потім правителем, а потім почав утримувати дані привілеї у власній родині за рахунок закріплення певних кастових груп. Іншим варіантом Бігмена були жерці. Успіх утримувався до тих пір, доки вікові обмеження чи передчасна насильницька смерть не переривала життя Бігмена. Звідси пішло синонімізування успішності з талантом та самореалізацією. Народності росли за рахунок природного приросту населення, за рахунок подальшого об'єднання з сусідніми племенами і за рахунок завоювань чужих земель та підкорення інших племен та народностей.

Критерії успіху, компетенції успішності.

Фізична сила. Швидкість Властивості особистості = визнання іншими. Талант, щедрість, уміння вести господарські справи, суспільна корисність (досягнення людини високо оцінюються спільнотою, методи реалізуються більшістю, сприяють покращенню), талант (видатні здібності + реалізація). Успіх = здоров'я + суспільна корисність + здібності вище середнього + проактивність + вміння бути взірцем для більшості (талант + високі комунікативні компетенції). Особа: Бігмен, Вождь, Старійшина.

2. ІДЕАЛЬНИЙ СВІТ. Стародавній світ (4 тис. до н.е. - V ст. н.е.).

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

Володіння великими земельними наділами, верхніх аристократичних прошарків, потрібно народитися у потрібний час, у потрібному місці.

Звісно, можемо спробувати «потрапити» в середовище аристократії, якщо перебороти свою долю, стати, метафорично, Прометеем або Данком, тоді людина може «вивалитися» у віртуальну реальність успішності – через визнання. З цього часу успіх почав синонімізуватися ще і зі славою, визнанням. Вивчення рахівниці, читанню та письму, історії, ораторському мистецтву. Загарбницькі походи держав, з метою розширення територій

впливу як територіального, так і економічного. Психологічна модель полягає в релігійних концепціях. Успішним ставав той, хто перемагав обставини і долю. Висока дисципліна, підкріплена воєнізацією.

Критерії успіху, компетенції успішності.

Формула успіху «Ідеального світу»: успіх = дисципліна (підкорюватися долі) + можливість вийти за рамки (перемога обставин і долі, подвиги) + визнання, слава + ризик (певна революційність замість еволюційності, робити квантові а не еволюційні зміни). Особа: Платон, Прометей, Македонський, Геракл.

3. МІСТИЧНИЙ СВІТ. Середні віки (V - XIV вв.)*

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

Влада і гроші + ідеологія створили надзвичайно сильну, драматичну, але і романтичну, захоплюючу, водночас, монолітну та суперечливу еталонну модель «Містичного світу», з героєм «Лицарем у сяючих шатах» та владним, впливовим та надзвичайно багатим «Єпископом у пурпурових одежах». Отже формулою успіху даного часу (до речі найконфліктнішою) стали такі компоненти: успіх = дихотомія, або/або (зробити вибір: справжній успіх = служіння Богу, тоді аскетизм та альтруїзм, чи мирський успіх = гроші і влада, тоді втриматися при владі надовше, мати більше влади та її атрибутів) + народитися добре, або отримати жаданий титул за служіння + служіння + обійти психологічну плату/кару за успіх, не заплатити, або заплатити менше.

*різні версії про дати закінчення періоду

Критерії успіху, компетенції успішності.

«Причетність» до влади, вплив та багатство. Лідерські позиції в Церкві. Перехід на шаблину вище – «стрибок між верствами». Освіченість. Успішним може стати той, хто вірно служить своєму Богу. Особа: Лицар, Річард Левове Серце, Фома Аквінський, П'єр Абеляр, Р. Бекон.

4. Відродження (XIV - XVI вв.)

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

Модель успішності людини–митця, вільної та щедро, різнобічно обдарованої людини, що розвиває власну особистість не звужуючи її, без спеціфікації – і музика, і живопис, і математика, і література, і біологія, і історія, і мови.

Як наслідок «ідеальної карти розвитку» для наших дітей, ми сприйняли велич Митця Відродження, намагаємося дати дитині широкі знання, ерудицію, задля розвитку її талантів. Розквіт комерції та торгівлі, культури, архітектури та музики. Зросла цінність окремої людини. Вище за все ставиться своєрідність і унікальність кожного індивідуума. Оригінальність, несхожість на інших – найважливіша ознака великої особи.

Критерії успіху, компетенції успішності.

Оригінальність, несхожість на інших, яскравий темперамент, всебічна освіченість, велика сила волі, цілеспрямованість, величезна енергія.

Свобода + широта реалізації (гуманітарні та природничі науки, музика та живопис, техніка та т.ін) успіх – встигнути реалізувати все, що закладене в людину при народженні, жоден з її талантів не залишити без розвитку, заради процесу творчості, що і є щастям. Особа: Леонардо Да Вінчі, Мікеланджело Буонаротті, Вільям Шекспір, Томас Мор, Сервантес, Рафаель Санті.

5. Новий час (до. XVI - XIX вв.)

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

Астрономічна революція. Зміна образу науки. Наукові ідеї соціалізуються. Інтенсивний розвиток промисловості, мореплавства, торгівлі і великих географічних відкриттів. Капіталізм. Колонізація обширних територій в Америці, Азії, Африці. Епоха ідеологічних війн, відкриттів, епоха релятивістів Ф. Бекона, Дж. Берклі, Д. Юма та Т. Гобса. «Високі» почуття та духовні ідеали було переведено у «природні прояви», Ч. Дарвін докінчив сприйняття складних психічних явищ як природні прояви біології людини. Лицарство стало безглуздим, світ став механістичним, а основою світу стають природничі науки, закони, абсолютизується відносність, умовність, суб'єктивізм. Основним гаслом часу стає детермінізм та натуралізм. Всесвіт є

зрозумілим та описуваним, він побудований, як великий механізм. Вчені відкидають церковний вплив та повертаються до ідеалів античності, акцент на людині. Редукціонізм. Тепер психологія стала розвиватися окремо від медицини і філософії. Європа стає «центром» світу.

Критерії успіху, компетенції успішності.

Успіх – слідувати правильним правилам і тоді все буде правильно. Мати свою думку. Швидко віднаходити власні закони, кожен за себе, швидкість, дипломатичність та критика, самосвідомість, войовничість. Не розвиток старого, а принципово нові розробки, не продовжувати, а починати - земля крутиться!

Особа: Ч. Дарвін, М. Вебер, К. Маркс, Р. Декарт, Г. Галілей, М. Коперник, Ф. Бекон, Дж. Берклі, Д. Юм та Т. Гобс.

6. Новітній час (до. ХІХ - наст. час)

Ключові філософські принципи часу, критерії життєвого успіху спільноти.

ХІХ століття - розвиток наук хімія, біологія, виникнення педагогіки, соціології, психології. Період численних вагомих відкриттів в науці. Гіперегоїзм, гіперкапіталізм і гіпернаціоналізм – все це найновіші тенденції часу.

Мораль нової ери побудована навколо передачі цієї естафетної палички. Нетократія. Найхарактернішою ознакою переходу від капіталізму до інформаційного суспільства є загальна медіалізація. Експансія, широта, нестримуваність – хто куди хоче, туди і розвивається, неначе джина пізнання випустили з пляшки ув'язнення, де він знаходився багато сторіч, непізнання. Виживає не той, хто сильніший, а той, хто краще пристосовується.

Критерії успіху, компетенції успішності.

Довголіття, Ініціативність. Особа: засновники Гугл, Б. Гейтс, У. Баффет, Т. Дж. Роджерс, Джон МакКей, Лакшми Миттал, К. Слим Елу.

7. Майбутнє: Смарт-світ. Модель наступного часу, це СМАРТ–світ, герой - «СМАРТ-мен» (в розумінні – розумний, кмітливий, швидкісний). Модель

володіння інформацією для створення СМАРТ-реальності: розумний будинок, розумна машина, розумна програма підтримки здоров'я, розумні програми управління побутом, слідкування за дитиною, собакою, розумний світ, де людині залишиться творчість чи традиція. Час покаже.

Зміна моделі добре ілюструється екстрапольованим з психологічного підходу, запропонованого Коблер-Росс (модифікація Ю. Ільїної), позаяк він добре описує психологічні фази, які проходить особистість у кризових, трансформаційних ситуаціях. Розбіжність є у тривалості фаз та залежить від індивідуальної ваги, цінності ситуації для людини – від 5 хвилин до 12 місяців (у випадку нормального перебігу) [19]:

1. Ступор. Шок. Заперечення. Перша стадія типова. Людство не вірить, що існує проблема – що стара модель перестає працювати, навіжено намагається утримати зміни, не помічаючи чи заперечуючи їх.
2. Гнів. Агресія. Друга стадія характеризується яскравою негативно забарвленою емоційною реакцією, що звернена назовні: до тих, хто (на думку спільноти) винен у змінах або до долі (Чому не зробили раніше? Чому зробили саме так? Чому це сталося саме в цей час?). Відповіді на ці питання не важливі, важливим є відреагувати, просто вилити свій гнів, емоційно відреагувати на несправедливість чи болючий вплив ситуації, що змінюється.
3. Торгівля. Стадія перемовин. Третя стадія - це намагання «виторгувати» якомога більше привілей будь-де: якщо пофарбуємо паркан та охрестимо невірних, то зможемо пережити кризу! А давайте будемо вірити, що земля, це шар, але мапи не будемо перемальовувати? Дані намагання зазвичай не приводять до покращання ситуації, тому що вони є повторенням вже не адаптивних мисленнєвих та поведінкових моделей (стереотипів).
4. Депресія. На четвертій стадії спільнота, у своїй більшості, вже усвідомила всю складність, комплексність своєї ситуації. В суспільстві посилюються депресивні настрої, опускаються руки, припиняється

будь-яка боротьба, змінюється коло партнерів, змінюються традиції – насамперед черед відмову від певних, що потребують зусиль.

5. Прийняття. П'ята стадія - це раціональна, рефлексивна психологічна реакція, але до неї доходить далеко не кожний. Спільноти психологічно гинуть чи стагнують (що на наш погляд дуже близько) на передуючих чотирьох стадіях. Зазвичай, дані етапи потребують певної критичної маси, за статистикою це від 30% населення. Критеріїв, за якими ми можемо визначити, що ми вже на 5-й стадії, є два:

- Я-позиція в освітленні ситуації: Так, це сталося, і сталося зі мною, але не все втрачено. Потрібно діяти по-новому. Потрібно боротися. Потрібно зробити те, що я можу, і знайти шляхи рішення, які існують, але я їх ще не знаю.
- Наявність бажаних результатів в новій ситуації.

Варто відзначити, що перші чотири стадії мають таку особливість: з третьої та четвертої стадій може бути повторення попередніх, так звані «негативні цикли» вже не в заданому порядку, ми можемо «зачепитися» на будь-якій стадії чи вертатися на попередні. П'ята стадія, коли з'являються нові можливості у вигляді нових рішень, нових, створених у процесі, так би мовити, «поле можливостей». Ідеї, які охоплюють маси, є можливістю створення нової психологічної моделі успішності, а ця модель успіху, як уже вказувалось вище, залежить від культурної моделі, домінуючої у суспільстві (чи в прямому вигляді, як наслідування, чи в антагоністичному векторі).

Висновки

Досліджуючи історію людства, ми бачимо, що смиренність дуже нечасто, якщо не сказати майже ніколи, не веде до успіху. В усі часи влада і слава, як найчастіші атрибутиви успішності [18], діставалися тим, хто був працьовитим і наполегливим, хто був сприйнятливим до змін, піклувався про власні інтереси і інтереси свого оточення, і на кому лежала благодать: історичний розвиток рухався у «його» напрямку. Кожна нова епоха призводить на світ своїх переможців і своїх переможених. Зміни умов

розвитку і уявлень щодо соціального статусу відбуваються на користь знов виникаючих класів за рахунок всіх останніх. Взаємодія, конфронтація й комунікація – ось ключові поняття цієї концепції історичного розвитку психологічної моделі життєвої успішності. Характеризуючи досліджені нами історичні періоди, ми доказово перевірили висновок, що успіх розумівся по-різному в різні часи.

За нашим дослідженням люди відносилися до провідних платформ успішності свого часу трьома такими засобами, методами сприйняття світу, інших та себе:

- Конформний метод сприйняття дійсності: те, що більшість вважає за норму, і є нормою, тож і мені слід відповідати даній моделі, стереотипу, тощо. Це більшість, що розділяє парадигму успішності свого часу (близько 75%).
- Опозиційний метод сприйняття: те, що більшість вважає за норму, «апріорі» не є нормою, будь-які норми є обмежуючим фактором, тож я буду проти (насправді цей метод є ідентичним з першим, але з іншим знаком: якщо перший +, то це -), близько 10 -15% «дисидентів- моделі успішності», які виконували дві ролі – посилення моделі, через узаконення її (часто шляхом жертвування собою) та просвітництва, створення передумов для представників третього засобу сприйняття;
- Креативний метод сприйняття дійсності: є така ситуація, в ній є добрі та негативні риси, але моя мета – це те, що необхідно саме мені, отже, я буду використовувати ситуацію для того, аби створити з допомогою її власні результати, це 10-15% населення, в залежності від рівня особистості, ці люди ставали тими лідерами, хто змінював парадигму часу.

Зміна моделі добре ілюструється екстрапольованим з психологічного підходу, запропонованого Коблер-Росс,(модифікація Ю. Ільїна), позаяк він добре описує психологічні фази, які проходить особистість у кризових, трансформаційних ситуаціях. Розбіжність є у тривалості фаз та залежить від індивідуальної ваги, цінності ситуації для людини – від 5 хвилин до 12

місяців (у випадку нормального перебігу) [19]: Ступор/Шок/Заперечення. Гнів/Агресія. Торгівля/перемовини. Депресія.Прийняття. П'ята стадія, коли з'являються нові можливості у вигляді нових рішень, нових, створених у процесі, так би мовити, «поле можливостей». Ідеї, які охоплюють маси, були і є можливістю створення нової психологічної моделі успішності, а ця модель успіху, як уже вказувалось вище, базується на культурній моделі, домінуючої у суспільстві попередній час.

На кінець нашої розвідки можемо підкреслити, що людство рідко відрізнялося толерантністю, отже моделі свого часу – ті, що розділяла більшість, були соціально бажаними, а інші моделі мали негативне сприйняття спільноти. Всі вищевказані моделі-парадигми успішності на нашу думку присутні і зараз, оскільки людина не змінилась, але ведучими, що приводять до успіху, ставали ті, які розділяла більшість. Чому ж саме та чи інша ідея ставала такою успішною? Ми надамо наше розуміння даного феномену в наступних статтях циклу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексушин Г. В. История как наука / Г. В. Алексушин. – Самара : Изд-во Самарского педагогического университета, 2002.
2. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма : перевод с шведского языка / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
3. Беклей А. Краткая история естественных наук / А. Беклей. – СПб., 1907. – 470 с.
4. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – М. : Космос, 1912. – 132 с.
5. Гринин Л. Е. Методологические основания периодизации истории // Философские науки, 2006. – С. 117–123, 127–130.
6. Даниленко В. П. Основы духовной культуры в картинах мира / В. П. Даниленко, Л. В. Даниленко. – Иркутск : ИГУ, 1999. – 238 с.

7. Егер О. Всемирная история. Средние века. – 3-е изд. испр. и доп. / О. Егер. – М. : АСТ, 2006. – 607 с.
8. Ільїна Ю. М. Психологічні засади створення інтерактивних технологій у дистанційній освіті (на прикладі дистанційного курсу розвитку «Успіх») / Ю. М. Ільїна // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційне суспільство: сучасні методи та технології навчання», 25 травня 2011 року в м.Київ. – ІОД – 2011. – С. 53–58.
9. Ільїна Ю. М. СМД тренінг по трансформації ментальних (розумових) моделей дорослих : метод. посіб. для проведення тренінгу «Управління змінами». – К. : ЦТІ., .2007. – 80 с.
10. Ільїна Ю. М. Трансформації ментальних моделей в осіб середнього віку у кризових життєвих ситуаціях : монографія [УДК 159.95 – 053.85:316.485] / Ю. М. Ільїна. – К., 2007. – 240 с.
11. Ільїна Ю. М. Успішні люди змінюються самі / Ю. М. Ільїна // День. – 2010. – № 103. – С. 6
12. Ільїна Ю. М. Психологічна модель успішності у кризові періоди суспільства / Ю. М. Ільїна // Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С.Костюка АПН України. – Т. 8, вип. 7 – К., 2010.
13. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации Л. Г. Морган. Л., 1933.
14. Пивовар Е. И. Теоретические проблемы исторических исследований / Е. И. Пивовар. – М., 1998–2002. – В. 1–4.
15. Посадский А. В. Теория истории культуры / А. В. Посадський; С. В. Посадский.
16. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. — М. : Прогресс, 1990. – 251 с.
17. Шпаков А.А. Карта Знаний / А. А. Шпаков. – М. : Информот, плакат формата А 2 с текстом на обороте, 2005.
18. История Древнего мира в 3-х т. – Издание третье / ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М. : Наука, 1989.

19. Психология жизненного успеха. – К. : НАН Украины, 1990. – 147 с.
20. Breasted, J. H. (1916). Ancient times, a history of the early world: an introduction to the study of ancient history and the career of early man. Boston: Ginn and Company.
21. Green, W. A. 1992. Periodization in European and World History // Journal of World History 3(1): 13-53.
22. Goudsblom, J. 1996. Human History and Long-Term Social Processes: Toward a Synthesis of Chronology and Phaseology // The Course of Human History. Economic Growth, Social Process, and Civilization / Ed. by J. Goudsblom, E. L. Jones, and S. Mennel, p. 15-30. New York, NY: Sharpe.